

УДК 94(=367:430):[321.1/.5+35.071.5/.6]"08/09"
DOI: 10.30970/sls.2018.67.2782

СИСТЕМА ВЛАДИ У СЕРБСЬКИХ КНЯЗІВСТВАХ ЕЛЬБО-ЗААЛЬСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ У ІХ–НА ПОЧАТКУ X СТ.

Ростислав ВАЦЕБА

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра історії середніх віків та візантиністики
e-mail: rvatseba@gmail.com*

У статті крізь призму аналізу згадок західноєвропейських писемних джерел про чотирьох князів білих сербів – Милодуха, Тунгла, Цемисла та Чистибора – зроблено спробу простежити динаміку трансформації політичного устрою слов'ян Ельбо-Заальського межиріччя у ІХ–на початку X ст. Попри незавершеність централізаційних процесів напередодні включення цих теренів до складу Східно-Франкського королівства, стосовно окремих часових проміжків автор виявив у білих сербів ознаки ранньодержавної організації, що розвивалася на базі більш архаїчних кланових структур, і намагається висвітлити ключові принципи управління та їх зміну в контексті переходу від гегемонічного до ієрархічного характеру верховної влади. Розглядається питання політичної монолітності регіону, окреслюється система влади, розкривається характер етно-потестарних інституцій на нижчих щаблях територіально-політичної структури Сербської області.

Ключові слова: білі серби, коледичі, Милодух, Цемисл, Ельбо-Заальське межиріччя, патронімічні етноніми, гетерархія, дружинна держава.

Через географічну близькість до західноєвропейських осередків писемної традиції Ельбо-Заальське межиріччя перебувало в орбіті зацікавлень франкських анналістів упродовж усього ІХ ст. Місцеве сербське населення створювало у цей період власні політичні структури, а безпосереднє імперське управління поширилося тут лише в перші десятиліття X ст.¹ З цього виникає можливість вивчати політогенез у білих сербів на основі сучасних досліджуваним подіям писемних джерел, що робить обране коло наукових питань винятково важливим для осмислення відносно ранніх етапів державотворення в ширшому західно- та східнослов'янському порівняльному контексті.

У межах більш загальних студій політичний устрій сербів у Полаб'ї вивчали Вільгельм Богуславський (Bogusławski, 1861, s.12–35), Казимир Ваховський (Wachowski, 2000, s.74–76), Юзеф Відаєвич (Widajewicz, 1948, s.12–26), Ян Бранкачк (Brankačk, 1968; 1964, s.147–169), Клаус Зерначк (Zernack, 1967, s.201–208), Генрик Ловмянський (Łowmiański, 1973, s.236–242), Лех Тишкевич (Tyszkiewicz, 1981) та Генріх Санчук (1987). Ґрунтовним

---

¹ Поворотним моментом стало створення східнофранкським королем, а згодом – “римським імператором” Оттоном I (936–973) мережі так званих “бургвардів” – адміністративних округів з осередками у великих німецьких фортецях, котрі були основою функціонування “Саксонської Східної Марки” (відомої також як “Сорбська марка”) (Fritze, 1958, s.13).

дослідженням з даного питання є праця Вальтера Шлєзінгера (Schlesinger, 1961). Актуальність його нового розгляду обумовлена загальним розвитком теорії державотворення (особливо з огляду на здобутки компаративних студій соціальних та політичних антропологів) та можливістю переосмислення інтерпретації окремих писемних свідчень шляхом пошуку аналогій в історії інших політичних утворень ранньосередньовічної Європи. Цінними з цієї перспективи є також синхронні відомості з Північного Полаб'я, особливо у світлі результатів археологічних досліджень останніх двох–трьох десятиліть.

Мета пропонованої розвідки – проаналізувати писемні свідчення про сербських князів Милодуха, Тунгла, Цемисла та Чистибора, зокрема, розглянути систему влади у їхніх князівствах, питання політичної єдності Сербської області і наявності тут великокнязівської влади, а також реконструювати характер суспільства та управлінських інституцій білих сербів на нижчих шаблях територіально-політичної структури і простежити трансформацію політичної системи впродовж заданого часового проміжку.

Основу джерельної бази становлять сучасні описувані подіями латиномовні наративні пам'ятки франкського походження, а саме “Аннали королівства франків” (Annales regni Francorum, 1895), “Хроніка Муассака” (Chronicon Moissiacense, 1826), Фульдські (Annales Fuldenses, 1891) та Бертинські аннали (Annales Bertiniani, 1883). Важливим джерелом IX ст. є політико-географічний опис Центрально-Східної Європи, відомий науковій спільноті як “Баварський географ” (Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii [Опис градів і земель на північ від Дунаю] [далі – Descriptio], 2011, с.49–52). Інформаційний потенціал мають і пізніші німецькі документи (X–XII ст.), що дають ретроспективні уявлення про нижчі шаблі політичної ієрархії сербського суспільства.

Перша згадка про західних сербів датується ще 30-ми роками VII ст., коли, згідно з Хронікою Фредегара, підконтрольний франкам сербський князь Дерван перейшов на бік слов'янського князя Само². Вочевидь, тоді, як і в усіх наступних аналізованих нами уривках західноєвропейських джерел, йшлося про населення саме південно-західної частини Полаб'я, бо під 782 р. в одній із редакцій офіційної хроніки Каролінгів чітко окреслено землі сербів – між р. Ельбою і р. Заале³. Це узгоджується з інформацією Константина Багрянородного (905–959) про існування нехрещеної “Білої” (тобто західної) Сербії поблизу кордонів “Франгії”⁴ (Constantine Porphyrogenitus, 1967, p.152–153). Тож щодо мешканців Ельбо-Заальського межиріччя у ранньому середньовіччі цілком правомірним є вживання терміна “білі серби”.

Перші джерельні тексти, що проливають світло на структурні аспекти політичного устрою Білої Сербії, відносяться до 806 р. Тоді, у ході кампанії франкського війська, очолюваного сином Карла Великого – Карлом Юним, був убитий сербський князь Милодух (Annales regni Francorum, 1895, p.121; Chronicon Moissiacense, 1826, p.308). Інші ж тамтешні князі підкорилися Карлу, “пообіцяли, що служитимуть вірно і чесно, дали заручників, яких він тільки хотів”⁵. У “Хроніці Муассака” Милодуха названо *rex superbus, qui regnabat in Siurbis* (Chronicon Moissiacense, 1826, p.308). Казимир Ваховський в означенні *superbus* вбачав відображення більшої влади Милодуха порівняно з іншими

² “...etiam et Dervanus dux gente Surbiorum, que ex genere Sclavinorum erant et ad regnum Francorum iam olem aspexerant, se ad regnum Samonem cum suis tradedit” (Chronicon quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus [далі – Chronicon q. d. Fredegarii], 1888, p.155).

³ “...Sorabi Sclavi, qui campos inter Albi et Salam interiacentes incolunt...” (Annales qui dicuntur Einhardi, 1895, p.61).

⁴ Східно-Франкського королівства.

⁵ “Et ceteri reges ipsorum venerunt ad eum, et promiserunt se servituri domno et pio imperatori, tradideruntque obsides, sicut ille volebat” (Chronicon Moissiacense, 1826, p.308).

сербськими князями (Wachowski, 2000, s.75). У поєднанні зі згадкою про підкорення їх після Милодухової смерті це дало підстави вважати, що загиблий володар був великим князем [*wjerch* (Bogusławski a Hórník, 1884, s.16)], а *ceteri reges* – племінними князями окремих сербських земель (Wachowski, 2000, s.74, 75). Таку точку зору підтримали згодом Ян Бранкачк (Brankačk, 1968, s.408; 1964, s.150, 164) та Артур Шрейтер (Szrejter, 2014, s.276). Об'єднані під владою Милодуха землі, на думку К. Ваховського, з часом стали відомою за пізнішими джерелами (Diplomata Lotarii III. №84, 1827, p.131) областю Свурбелант [Swurbelant⁶] (Wachowski, 2000, s.75).

З К. Ваховським не погодився Юзеф Відаєвич. На його думку, *supérbus* – це лише окреслення особистої риси характеру Милодуха (Widajewicz, 1948, s.18), поняття ж *Siurbi* мало також вужче значення (Widajewicz, 1948, s.23) і в даному випадку було вжите хроністами щодо населення порівняно невеликої території над Нижньою Заале і в долині суміжного відрізка Середньої Ельби з осередком у відомій за переліком провінцій фундаційного документа Бранденбурзької єпархії (948) області Сербище [Cieruisti] (Widajewicz, 1948, s.17, 18; Diplomata Ottonis I [далі – DO I]. № 105, 1879–1884, p.189). Саме тут Ю. Відаєвич локалізував також князівства Дєрвана (друга чверть VII ст.) і Чистибора (850-ті роки) (Widajewicz, 1948, s.13, 23). Чільне становище Милодуха ще рішучіше заперечив Генрик Ловмянський, відкинувши можливість його панування навіть над кількома сербськими племенами (Łowmiański, 1973, s.239).

У контексті теми питання локалізації князівства Милодуха та інтерпретації терміна *supérbus* доцільно проаналізувати більш докладно. Розміщення центру князівства Милодуха у Сербищі дещо суперечить оповіді “Хроніки Муассака”. Сербище розташовувалося на правому березі р. Ельби, навпроти гирла р. Мульди та р. Заале і над р. Нуте, в районі сучасного м. Цербст (Szafarzyk, 2003, s.719; Helbig, 1960, s.33; Нидерле, 1956, с.112; Bogusławski, 1889, s.68). Джерело ж містить наступний виклад подій: Карл відправив частину армії за р. Ельбу, сам же вирушив з рештою війська за р. Заале, на Гверенафельд, і після загибелі Милодуха повернувся на Ельбу⁷. Тобто, смерть Милодуха виразно прив'язана до військових дій основних частин франкського війська, які очолював сам Карл. Отже, Милодух був вбитий радше в Ельбо-Заальському межиріччі. Між тим, ймовірність перебування там володаря Сербища, куди, вочевидь, було спрямоване інше франкське військо, попри аргументи Ю. Відаєвича⁸, є невеликою.

⁶ Це поняття, відоме також у формі “*Zurba*”, окреслювало сукупність слов'янських пагів на схід від р. Заале: землі сермунтів-жирмонту [Sermunti], коледичів [Coledizi] та ситичів-житичів [Zitici] – з межиріччя Нижньої Заале і Нижньої Мульди, нудичів [Nudzici] і нелетичів [Neletici] – з-над Середньої Заале і нижньої течії Білого Ельстеру, нижичів [Nisizi] з-над Середньої Ельби, сіуслів-сисилів [Sysyle, Siusli] з-над Середньої Мульди, хутичів [Chutici], кезичів [Quezici] і рохолєнзів [Rocholenzi] – з-над нижньої течії Білого Ельстеру і р. Плейсе, а також низки менших племен, розташованих далі на південь: ветів [Weta], струпеничів [Strupenice], орлів [Orla], тухуринів [Tuchurini], понзовів [Puonzowa], герів [Gera], добнів [Dobna], пліснів [Plisni] та звіків [Zwicowe] (докладніше про локалізацію див. у працях: Tyszkiewicz, 1981, s.123; Brachmann, 1978, s.163–167; Helbig, 1960, s.33–35; Нидерле, 1956, с.112; Widajewicz, 1948, s.9; Bogusławski, 1889, s.69–71; 1861, s.6).

⁷ “*Et inde misit scaras suas ultra Albiam; ipse vero movit exercitum suum ultra Sala super Hwerenaveldo. Et tunc fuit interfectus Melito, rex superbis, qui regnabat in Siurbis; et postea remeavit Albia[m]; et vastavit regiones illas, et civitates eorum destruxit*” – “І потім [Карл. – Р. В.] відправив свої війська за Ельбу; сам, натомість, спрямував свою армію за р. Заале, на Гверенафельд. І тоді був вбитий Міліто – зверхній (тобто, верховний) король, котрий царював у Сєрбії; і після цього повернувся до Ельби; і захопив ті регіони, і гради-міста їхні зруйнував” (Chronicon Moissiacense, 1826, p.308).

⁸ Польський дослідник припускав, що Милодух переправився через Ельбу і вийшов назустріч ворогу, щоб загородити йому доступ до своєї держави (Widajewicz, 1948, s.17). Постає питання: чи були б такі дії виправданими за умов, що до Сєрбища було відправлене інше франкське військо? Чи міг Милодух не знати про його наближення або ж встигнути його перемоги?

Князь Милодух – не єдиний володар, щодо котрого в середньовічних нарративах живився вираз *rex superbus*. Наприклад, в “Історії англійського народу” Генрі Гантінгдонського (XII ст.) так двічі титуловано короля Мерсії Етельбальда (716–757 pp.) (Henry, Archdeacon of Huntingdon, 1996, p.238; Yorke, 2015, s.146, 156). При цьому в усіх трьох випадках словосполучення залишається незмінним, що контрастує з окресленням останнього римського короля Тарквінія Гордого у праці Тита Лівія: “...cui *Superbo cognomen facta indiderunt*...|...котрому його вчинки принесли прізвисько Гордого...” (Titii Livi Ab urbe condita libri, 1857, p.51) та “...*Superbo inditum Romae cognomen*...|...в Римі його прозвали Гордим...” (Titii Livi Ab urbe condita libri, 1857, p.52). Прикметно також, що у випадку і з Милодухом, і з Етельбальдом хроністи відразу ж зазначали об’єкт їх володарювання: “*in Siurbis*” / “*Mercensis*”. Подібне уточнення було б не обов’язковим, якщо б малася на увазі риса характеру, але воно доречне у ситуації, якщо *rex superbus* означало *верховний король*. Згадка про “короля вищого порядку” апіорі вимагає дефініції королів нижчого порядку, які йому підлягали. Вираз *rex Superbus Mercensis* (Henry, Archdeacon of Huntingdon, 1996, p.238) означав би, що ними були усі інші королі, чії землі розташовувались у Мерсії, а *rex superbus, qui regnabat in Siurbis* (Chronicon Moissiacense, 1826, p.308) вказував би на підпорядкованість Милодуху решти сербських королів.

За часів Етельбальда королівство Мерсія було ще конфедерацією народів, частина з яких (наприклад, Магонсете [Magonsæte] та Гвікке [Hwicce]) зберігала власні королівські династії⁹ (Yorke, 2015, s.160, 158). Характер відносин між володарями власне Мерсії, яким належала верховна влада, і підлеглими їм правителями поглинутих королівств найкраще проілюстровано в одному з документів Етельбальдових наступників – Оффи, де володар Гвікке окреслений як “мій залежний король, тобто, елдормен свого народу – Гвікке” (Yorke, 2015, s.158). Без сумніву, верховна влада Етельбальда поширювалась і поза Мерсією, адже, як стверджував Беда Вельмишановний, йому підкорялися усі області на південь від р. Гамбер разом зі своїми королями (Venerabilis Baedae, 1881, p.360), тобто усі королівства Південної Англії (Yorke, 2015, s.158). Все це вказує на те, що використання терміна *rex superbus* у середньовічних джерелах могло бути зумовлене ситуацією, коли після еволюційного творення більших політичних одиниць з множини менших утворень за підкореними правителями нижчого рівня все ще зберігалися давні титули. У світлі викладеного більш правдоподібною виглядає концепція К. Ваховського.

Інформацію про кордони князівства Милодуха, як ми припускаємо, опосередковано передає нотатка “Баварського географа”, де серед інших племен і народів згадуються серби [Sorbi], далеминці [Talaminzi] (Тітмар Мерзебурзький локалізував їх між р. Ельбою і р. Каменицею¹⁰), а дещо згодом – лужичани [Lunsizi] (предки сучасних нижньолужичан), мільчани [Milzane] (предки сучасних верхньолужичан) та безунчани [Besunzane] (Descriptio, 2011, с.50, 52). Джерело акцентує головню на політичній структурі описуваних земель (це підтверджується тим, що гаволяни [Hehfeldi] і моричани [Morizani] згадані окремо від вільців [Uilci] (Descriptio, 2011, с.50; Войтович, 2011а, с.53–54), а назва хорватського етнічного масиву, очевидно, на той час уже розділеного на дрібніші “племена”, тут взагалі відсутня). На цьому тлі формулювання *regio, que vocatur Sorbi, in qua regione plures sunt quae habent civitate L* | *область, що зветься Сорби, у якій області* [тобто, у ній – Р. В.] *численні є* [народи], *що мають 50 жуп* (Descriptio, 2011, с.50;

⁹ Докладніше про генезу цього устрою в Мерсії див.: Yorke, 2015, s.148–150, 152–153, 155–156).

¹⁰ “...ab Albi usque in Caminzi fluvium porrecta...” (Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon [далі – Thietmari], 1935, p.6).

Opis grodów i ziem z północnej strony Dunaju, 1999, s.56) є доволі нетиповим і може позначати радше територіально-історичне ціле, ніж політичне. Ймовірно, на момент створення “Баварського географа” (дослідники датують цю частину джерела приблизно серединою IX ст.) об’єднаного князівства білих сербів вже не існувало, а уявлення про єдність цих земель було даниною минулим часам. Князівство Девана, ймовірно, охоплювало ще й далемінців¹¹, тож вираз *regio, que vocatur Sorbi*, очевидно, позначає колишню територію держави Милодуха. В такому разі *ceteri reges* “Хроніки Муассака” мали стояти на чолі кожного з *regionum plurium*¹². Усунення інституту великокнязівської влади після загибелі Милодуха суттєво не змінило політичного становища князів окремих сербських “племен” (земель). Просто тепер їхнім зверхником став безпосередньо франкський імператор.

Одним із таких сербських “племінних” князів був Тунгло, котрий у жовтні 826 р. прибув на з’їзд до Ингельгейму, щоб постати перед імператорським судом через звинувачення у зраді (Annales regni Francorum, 1895, p.171; Vita Hludowici imperatoris, 1829, p.629). Людовік Благочестивий прийняв рішення зберегти за ним владу і дозволити повернутися додому, але за однієї умови: Тунгло мав залишити заручником при франкському дворі свого сина (Annales regni Francorum, 1895, p.171). Той факт, що Тунгла судив імператорський суд, свідчить про те, що він не підпорядковувався слов’янському правителю вищого рівня. Сам же Тунгло не міг бути верховним князем сербів, як це припускає А. Шрейтер (Szrejter, 2014, s.276, 277), бо “Аннали королівства франків” окреслюють його лише як одного з сорабських перших: *unus de Soraborum primoribus* (Annales regni Francorum, 1895, p.169)¹³. Тож джерельні свідчення про Тунгла слугують доказом відсутності в цей час у білих сербів великокнязівської влади загалом.

Використання терміна *primores* у цитованому уривку “Анналів королівства франків” вносить в уявлення дослідників про політичну ієрархію Сербської області певну дискусійність. На думку Вальтера Шлезінгера, *primores* становили окрему верству управлінців: нижчу за рангом від очільників сербських земель (*reges i duces*) (Schlesinger, 1961, s.13), але вищу від *seniores villarum, quos lingua sua supanos vocant* (жупанів) (Schlesinger, 1961, s.22, 29, 31). Генрик Ловмянський, натомість, припускав, що окреслення *primores* могло означати те саме, що в інших випадках – *duces* чи *reges* (Łowmiański, 1973, s.239). Думка польського дослідника виглядає переконливою, бо В. Шлезінгер, зрештою, був змушений констатувати, що про функцію сербських *primores* нічого достеменно не відомо (Schlesinger, 1961, s.14), а єдиного знаного представника цієї верстви – Тунгла (Schlesinger, 1961, s.13) – автор “Життєпису імператора Людовіка” титулує *dux*¹⁴.

Причина термінологічної плутанини, очевидно, полягає в застосуванні франкськими авторами різних критеріїв при визначенні латинських еквівалентів політичного становища слов’янських правителів. Найбільш лояльними у цьому відношенні були творці “Хроніки Муассака”, котрі майже всіх слов’янських князів іменували королями (*reges*) (Chronicon Moissiacense, 1826, p.298, 307, 308, 309). Очевидно, саме такий

¹¹ Вільгельм Богуславський (Boguslawski, 1861, s.19) і Вальтер Шлезінгер (Schlesinger, 1961, s.10, 12) локалізували його між Ельбою і Заале. Археологічні та лінгвістичні матеріали вказують на етнокультурну єдність далемінців з білими сербами (Brachmann, 1978, s.246; Eichler, 1965, s.268), яка у першій половині VII ст., тобто відразу після заселення слов’янами Південного Полаб’я, могла бути підставою єдності політичної.

¹² Або: “численних [народів / племен / етно-політичних одиниць – Р. В.]” (залежно від перекладу).

¹³ Аналогічне формулювання згодом використане у продовженні “Історії франків” Емуана з Флері (Aimoini monachi, qui antea Annonii nomine editus est., 1567, p.529).

¹⁴ “...duos duces, Ceadragum Abotritorum et Tunglonem Soraborum | два князі, Чедрог – Ободритський і Тунгло – Сорабський...” (Vita Hludowici imperatoris, 1829, p.629).

підхід і зумовив необхідність введення терміна “верховний король” (*rex superbus*) у випадку Милодуха¹⁵. Натомість, офіційна хроніка Каролінгів навіть щодо Милодуха і чеського князя Леха вживає титул *dux* (*Annales regni Francorum*, 1895, р.121, 120). Правителів нижчого рангу – на зразок одного з саксонських князів Гессі, братів данського короля чи франкських графів – автори “Анналів королівства франків” відносили вже до *primores* (Łowmiański, 1973, s.240; *Annales regni Francorum*, 1895, р.41, 134, 121). Прикметно, що безпосередньо перед згадкою про *primorem* Тунгла це ж джерело повідомляє про підозру ободритського *dux*-а Чедрога через скаргу *Abodritorum primorium*¹⁶. Тож, якщо *rex superbus* “Хроніки Муассака” – це *dux* “Анналів королівства франків”, то *primores* другого джерела тотожні з *ceteri reges* першого – князями окремих сербських земель (*regiones*).

У цьому контексті цікавим є позначення терміном *rex* князя Цемисла і його наступника – очільників сербів, що звалися коледичами. Під 839 р. Бертинські аннали, котрі загалом продовжували традицію офіційного літописання у Західно-Франкському королівстві, розповідають про перемогу відправлених франками саксонців над коледичами: “...Король їхній Цемисл був убитий, саме ж місто і 11 замків – захоплені; [саксонці] також отримали дари від короля, серед тих же повстанців [коледичів] поспішно створеного, на додачу до цього зібрали з землі численних заручників”¹⁷.

З пізніших джерел довідуємося про коледичів як про невеличке плем'я з-над р. Фюне, що було складовою області Сіромунт (*Diplomata Ottonis II* [далі – DO II], № 30, 1888, р.40; *Tyszkiewicz*, 1981, s.124; *Helbig*, 1960, s.34; *Łowmiański*, 1967, s.205). Дослідники вже не раз вказували на невідповідність цієї території тій вагомій політичній ролі, яку коледичі відігравали у IX ст. Ю. Відаєвич, зокрема, зазначав, що вказана у джерелі кількість фортець – а саме 11 – явно завелика для племені таких розмірів, тож припускав, що у 839 р. з коледичами співдіяли їхні сусіди, котрі, можливо, визнавали верховну владу князя Цемисла (*Widajewicz*, 1948, s.21). На думку Г. Ловмянського, у IX ст. племінна територія коледичів була значно більшою, аніж у X ст.: вона охоплювала пізніші землі сіромунтів, ситичів-житичів, нелетичів і нудичів, сягаючи Нижньої Заале на заході, Нижньої Мульди – на сході, Ельби – на півночі і Білого Ельстеру – на півдні (*Łowmiański*, 1967, s.205).

З тезою про політичні основи єдності Цемислового князівства (Ю. Відаєвич) загалом можна погодитися. Етнонім “нелетичі”, наприклад, окрім м. Галле на р. Заале, відомий також з околиць Гавелберга над Нижньою Гаволою, Торгау над Середньою Ельбою і Вюрцену над правим берегом р. Мульди (DO I. № 231, 1879–1884, р.317; *Tyszkiewicz*, 1981, s.126). А отже, як слушно зауважив Лех Тишкевич, це плем'я мало існувати ще з часів міграції (*Tyszkiewicz*, 1981, s.126) (VII ст.) і не могло виокремитися з-поміж

¹⁵ У 805 р. це ж джерело окреслило терміном *rex* князя далеминців Семіла (*Chronicon Moissiacense*, 1826, р.307), котрий ненабагато перевищував своєю владою князів окремих племен Сербської області. Тож наступного разу останні були закономірно названі *ceteri reges* (*Chronicon Moissiacense*, 1826, р.308). Якщо Милодух насправді стояв на чолі усіх племен Сербської області, то для нього треба було придумати особливий титул, що й було зроблено.

¹⁶ “...*Abodritorum primores Ceadragum ducem suum accusantes. Accusabatur et Tunglo, unus de Soraborum primoribus...*” (*Annales regni Francorum*, 1895, p.169).

¹⁷ “*Saxones interea contra Sorabos qui Colodici vocantur apud Kesigesburg dimicantes, caelestibus auxiliis fulti, victoriam adepti sunt, rereque ipsorum Cimusclo interfecto, eandem urbem et undecim castella coeperunt; receptis etiam sacramentis a rege inter eosdem tumultus repente creato, insuperque obsidibus, multam terrae indixerunt*” (*Annales Bertiniani*, 1883, p.23).

коледичів лише після середини IX ст. Подібна ситуація з ситичами-житичами, яких джерела згадують у трьох різних локаціях (Tyszkiewicz, 1981, s.125–126).

Порівняння аналізованого повідомлення Бертинських анналів з розповіддю “Хроніки Муассака” за 806 р. дає підстави констатувати певні відмінності між системою влади у князівстві Милодуха та князівстві Цемисла. Розповідаючи про військові дії Карла Юного на землях сербів, “Хроніка Муассака” інформує про захоплення їхніх областей (*regiones*) і зруйнування *civitates* (Chronicon Moissiacense, 1826, p.308; див. вище). Штурмом *una civitate* завершився похід на сербів у 816 р. (Annales regni Francorum, 1895, p.143–144). Натомість, у 839 р. франксько-саксонське військо захоплювало вже *urbem* і *castella* (Annales Bertiniani, 1883, p.23; див. вище). У сучасній історіографії домінує уявлення, що лексема *civitas* стосовно ранньосередньовічних слов'ян означала локальні територіально-політичні утворення типу жупи-ополя (так звані бургові округи) або їх головні осередки – “племінні” гради (Rosik, 2014, s.37–38; Leciejewicz, 1989, s.56) (цей смисловий дуалізм багато в чому нагадує подвійне значення давньогрецького *πόλις* – аналогія, зрештою, не випадкова).

На франкських землях до близько 890 р. термін *civitas* вживався лише щодо єпископських резиденцій і міст римського походження, тобто, центрів церковних чи давньоримських адміністративних одиниць (Schlesinger, 1961, s.15). Згодом він спорадично функціонував паралельно зі словом *urbs*. Обидва терміни трапляються, наприклад, в описах Радогоща-Петри – головного культового і політичного осередку Лютицького союзу¹⁸ (Rosik, 2014, s.39). Натомість, *castella* у франків – це переважно новозбудовані військово-стратегічні об'єкти, які не мали давнішої історичної традиції¹⁹, наприклад, фортеця Гогбуокі (*castellum vocabulo Hohbuoki*) (Annales regni Francorum, 1895, p.131) над лівим берегом Нижньої Ельби чи фортеця Есесфельд (*Esesfeld castellum*) (Annales regni Francorum, 1895, p.147) у Західній Гольштинії (Lemm, 2014, s.357).

Під 808 р. “Аннали королівства франків” засвідчують існування *Slavorum castellis* і на землях ободритів (Annales regni Francorum, 1895, p.125). Згідно з результатами археологічних досліджень, впродовж IX ст. у західній частині цієї території функціонували порівняно невеликі перстенеподібні городища (Biermann, 2014a, p.39; Lozny, 2013, s.38, 39, 72–73, 75–76; Dulnicz, 2001, s.293–297), котрі за своїм призначенням цілком могли бути аналогами франкських фортець з Нижньої Саксонії (Henning, 2002, s.133, 144). Щонайменше два таких гради – у вагрийському Граммдорфі [Grammdorf] й полабському Фархау [Farchau] – дуже ймовірно, були збудовані перед 808 р. (Dulnicz, 2001, s.295). За рядом ознак, зокрема частим спорудженням у місцях, де не було попередньої поселенської традиції (Lozny, 2013, s.44), поблизу важливих шляхів сполучення (Müller-Wille, hrsg., 1991, s.60), вони суттєво відрізнялися від значно більших височинних “фельдберзьких” градів (Biermann, 2014b, s.164; 2011, p.155–156) – осередків північнополабських *regionum* чи *civitatum* (Biermann, 2014b, s.168; Lozny, 2013, s.32; Łosiński, 2001, s.128). Спорудження ободритських *castella* вимагало спрямованих політичних дій системного характеру (Lozny, 2013, s.38) і могло бути реалізоване лише верховними князями рівня Дражка, Славомира чи Чедрога. Відносно малі розміри цих об'єктів (до 100 м у діаметрі (Dulnicz, 2001, s.295, 297) свідчать про постійне перебування там незначної кількості людей – очевидно, військового гарнізону князівських дружинників. Їх при-

¹⁸ “*Urbs est antiqua quedam, que Riedegost vocitata, in pago Rederirun...*” (Thietmari, 1935, p.303) і “*...sunt Retharii, civitas eorum vulgatissima Rethre...*” (Magistri Adam Bremensis, 1917, p.78).

¹⁹ Наприклад, за Себастьяном Россінійолем, в “Анналах королівства франків” термін *castrum* чи *castellum* означає “маленький бург, забезпечений військовим гарнізоном” (див.: Rossignol, 2009, s.33).

сутність у різних частинах князівства створювала передумови для більшої ієрархізації влади і встановлення жорсткішого контролю над місцевими правителями.

Початки описуваної системи оборонних укріплень на ободритських землях (археологічно датовані кінцем VIII–початком IX ст. (Lozny, 2013, s.30) збігаються у часі з повідомленням Метських анналів про дарування ободритському князю Дракку королівської гідності (804 р.)²⁰. Варто зазначити, що малі городища подібної форми у IX–на початку X ст. споруджувалися також на землях велетських гаволян (Lozny, 2013, s.33, 39, 73–74; Dulinicz, 2001, s.254, 258–259, 263, 264, 266, 271), де Єжи Налєпа (Nalepa, 1998, s.69–91; 1953, s.221), Герберт Людат (Ludat, 1971, s.15), Лотар Дралле (Dralle, 1981, s.95), Адам Турашевич (Turaszewicz, 2004, s.44), Лех Лецієвич (Leciejewicz, 1989, s.99), Володимир Ронін і Борис Флоря (1991, s.117–118) локалізували князівство *rex*-ів Драговіта і Люба (Annales Mettenses Priores, 1905, p.77; Annales regni Francorum, 1895, p.160).

Цю інформацію можна екстраполювати на Ельбо-Заальське межиріччя. Археологічні дослідження цьому не суперечать, бо городища невеликих розмірів були виявлені також на схід від р. Заале, в тому числі на ймовірних землях Коледицького князівства (Brachmann, 1978, s.154, 157; Grimm, 1960, s.17). За словами Ганса-Юргена Брахмана, усі вони перестали функціонувати вже в X ст., тому цілком певно можуть бути датовані слов'янською епохою, а саме IX ст. (Brachmann, 1978, s.154). Таким чином, згадка про коледицькі *castella* у поєднанні з означенням їхнього очільника титулом “король” може свідчити про централізаційні трансформації у частині сербських земель між 806 і 839 рр. Спорудження князем коледичів Цемислом своїх градів на території сусідніх сербських племен пояснило б як наявність у його князівстві аж 11 таких об'єктів, так і вихід невеликого племені коледичів на міжнародну арену. Водночас це припущення проливає світло на механізми, що забезпечували ймовірне перебування у князівстві коледичів інших давніх етнічних угруповань на кшталт нелетичів і ситичів-житичів, на що вказував Г. Ловмянський (див. вище).

Позаяк Цемисл був князем коледичів, франкський анналіст розглядав усю контрольовану ним територію як землю коледичів (навіть якщо етнічно вона такою й не була). Цим Цемисл суттєво відрізняється від Милодуха. Адже останній теж, очевидно, мав своє племінне князівство, проте верховенство Милодуха над усіма сербськими областями не перетворювало їх на частину його власного *regio*. *Civitates*, згадані під 806 р., є або осередками *civitatum* “Баварського географа” – елементарних територіально-політичних одиниць, які у сербів звалися жупами, або центрами окремих сербських земель. Спрямованість на них військових дій Карла Юного (Chronicon Moissiacense, 1826, p.308) (доказ першорядного політичного значення) дає підстави припускати, що *castella* на той час ще не існували. За таких умов влада верховного князя не могла виходити за межі гегемонії. А отже, *rex superbis* і *ceteri reges* у своїх областях мали приблизно однакові повноваження.

Важливо розглянути це питання з точки зору політичної антропології. Щодо первісних і стародавніх суспільств класична теорія соціальної еволюції передбачає існування трьох послідовних базових рівнів організації влади: вождівства, складеного (компаундного) вождівства і ранньої держави (Currie and etc., 2010, p.801; Turchin and Gavrillets, 2009, p.168). Складені вождівства зазвичай охоплювали територію від 128 до 1024 км² (Spencer, 1990, p.7). Максимально допустиме значення площі, на якій

²⁰ “...*regem illis Trasiconem constituit*” (Annales Mettenses Priores, 1905, p.91).

можливе ефективне функціонування утворення такого типу, за підрахунками Чарльза Спенсера (Spence, 1990, p.7), становить 2463 км². У вказаний діапазон доволі чітко вписуються ареали сербських племен²¹: як більш потужних нижичів (бл. 771 км²) чи худичів (бл. 471 км²), так і південних периферійних на зразок ветів (бл. 372 км²) та струпеничів (бл. 133 км²). Загальна площа загосподарованих земель Сербської області становила бл. 5081 км². Відповідно, на кожний з 50 *civitates* “Баварського географа” припадало в середньому дещо більше 100 км². Тож сербські жупи, очевидно, співмірні з простим вождівством. Це підтверджує й інформація про внутрішню структуру *civitatium*. На Полаб’ї до них входило 3–6 або 10–15 сіл (Brankač, 1964, s.154). За підрахунками Роберта Карнейро, приблизно стільки ж (близько десяти сіл) здебільшого охоплювало мінімальне вождівство (Carneiro, 2000, p.89).

Ці дані підтверджують тотожність очільників *civitates* з *жупанами* (Bogusławski, 1861, s.13). За даними Константина Багрянородного, до середини IX ст. так називали “старших” провідників сербських і хорватських груп (Leciejewicz, 1989, s.94). У Південному Полаб’ї джерела XII ст. згадують їх як окрему верству сербського населення, яка виконувала судові обов’язки і функції алдерманів (Schlesinger, 1961, s.29). Подекуди жупани могли бути й сільськими головами, проте дослідження Й. Лейпольда показало, що вони також стояли на чолі більших груп сільських поселень (Schlesinger, 1961, s.29), вірогідно, еквівалентних колишнім жупам.

Загальна територія Сербської області надто велика для додержавних форм суспільної організації. До того ж, вождівський устрій можливий лише за умови існування не більше двох рівнів прийняття рішень (Turchin and Gavrilovs, 2009, p.168). На сербських землях перший рівень становили жупи – *civitates* і жупани, другий – племінні області (землі) і *ceteri reges*. З огляду на це, князівство Милодуха правильно було б трактувати як дружинну державу гетерархічного типу²².

Князівство Цемисла було меншим за площею, зате більш ієрархізованим. Згадка про *castella* може вважатися доказом існування князівської дружини. Її інституціалізацію перед німецьким завоюванням підтверджує також задокументованість у пізніших джерелах сербських лексем на позначення професійних воїнів: *witsessen*, *weiczessen* (Schlesinger, 1961, s.28, 31), а можливо, також *vethenici* (Thietmari, 1935, p.230; Tyszkiewicz, 1981, s.129). Перебування ж воїнства Цемисла на землях сусідніх сербських областей давало б коледицькому князю реальні підстави для реалізації своєї влади над очільниками підлеглих племен.

Оскільки в джерелах не виявлено жодних вказівок на зовнішню інспірованість аналізованих централізаційних процесів в Ельбо-Заальському межиріччі, передумови до формування тут дружинних держав можуть виявитись усередині дрібних сербських племінних князівств на зразок коледичів. У цьому контексті особливо важливе значення має аналіз сербської етніміки з досліджуваного регіону. Характерною рисою, що суттєво відрізняє її від ободритської та велетської, є велика кількість патронімічних назв.

²¹ Вони визначені автором за мапою культурних ландшафтів Йоахіма Германа (Herrmann, hrsg., 1985, s.55). При вимірюванні бралися до уваги лише території, заселені у ранньослов’янський період. Площа лісів, боліт і пусток не враховувалася. Усі наведені цифри є приблизними, однак похибка вимірювання не перевищує 5–10%.

²² Терміном “дружинна держава” Володимир Прохазка (Procházka, 1958a, s.151), Олена Мельникова (2011, с.23) та Леонтій Войтович (2011b, с.11) позначають початкову фазу ранньої державності, за якої функції державного апарату, що зароджується, виконує здебільшого військова організація – дружина чи аналогічна військова структура. Докладніше про поняття “гетерархія” див.: Line, 2007, p.8; Thurston, 2001, pp.10–11.

Такими, зокрема, можна вважати етноніми *коледичі*²³, *ситичі-житичі*²⁴, *нижичі*²⁵, *нудичі*²⁶, *нелетичі*²⁷ (Tyszkiewicz, 1981, s.126), *хутичі*²⁸, *кезичі*²⁹, *скитичі*³⁰ та *струпеничі*³¹. На їх походження від патронімів вказує суфікс **-ичі / *-ичі* (←**-itji*) (Jeżowa, 1962, s.30–31), котрий у латинських текстах передається, як *-ici*, рідше – *-iki* чи *-izi*. Наприклад, етнонім *коледичі*, ймовірно, утворився від чоловічого імені *Колéда*³². Подібна генеза не виключена й для інших племінних назв. В одному із документів Оттона II (DO II. № 89, 1888, р.104) стосовно Ельбо-Заальського межиріччя зафіксований антропонім *Nezan*, від якого цілком міг походити етнонім *нижани*³³: *Nezan*→*Nezani*→*Nisani*.

У V ст. аналогічна ситуація склалася на теренах Ірландії, де патронімічні етноніми *Uí, Cenél, Clann, Síl* (внуки, родина, нащадки) витіснили вираз *Maqui Mucoi / тосси*, що вживався на позначення племінної приналежності (Ó Cróinín, 2010, s.71–73). На думку Даїбгі О'Кройніна, ці зміни відображали глибші суспільні перетворення, в ході яких були зруйновані архаїчні племінні структури, а племена-народи стали підданими династичних родів (Ó Cróinín, 2010, s.70–71). На землях білих сербів етноніми патронімічного походження теж, очевидно, асоціювалися насамперед з певною історичною постаттю і її нащадками – представниками князівського роду. Це добре ілюструють пізніші топоніми: у XII ст. слов'янське населення продовжувало окреслювати маєтності володарів назвами на *-ici*, додаючи цю кінцівку тепер вже до німецьких імен (Schlesinger, 1961, s.43). Випадки, коли слов'янське плем'я чи народ отримали назву від своїх засновників, засвідчені і в розповідях про легендарного Чеха (Козьма Пражский, 1962, с.34) чи літописних Радима і В'ятка (Повесть временных лет, 1950, с.14).

Наведений матеріал дає підстави для висновку, що сербські області Ельбо-Заальського межиріччя мали вже не стільки племінний, скільки клановий характер. За таких умов населення зазвичай становило сукупність реальних нащадків засновника клану та більш численної групи осіб іншого походження, чії предки почали себе з ними співвідносити (Апрыщенко, 2006, с.49, 52; Ó Cróinín, 2010, s.72; Eyrre-Todd, 1923, p.6). Витіснення племінної ідентичності клановою свідчить про зростання потужності окремих родів. Разом з населенням навколо їхніх очільників могли концентруватися і невеликі групи професійних воїнів – князівські дружини. Очевидно, ці риси були притаманні сербському суспільству вже в епоху міграції, адже етноніми *ситичі-житичі* та *нелетичі* існували вже тоді (Tyszkiewicz, 1981, s.125–126), а перший з них, зафіксований у формі *Sittici* у “Баварському географі” (Descriptio, 2011, с.51), згідно з локалізацією Й. Германа, Б. Томенчука та Л. Войтовича, зустрічається також на українському Прикарпатті (Войтович, 2011а, с.59). Ймовірно, на відміну від слов'ян Північного Полаб'я, серби переселялися на Середню Ельбу і Заале, зберігаючи давнішу соціальну структуру і

²³ *Colodici, Coledizi, Choledici, Cholodiki* (Annales Bertiniani, 1883, p.23; DO II. № 30, 1888, p.40; Szafarzyk, 2003, s.720).

²⁴ *Zitici, Citice, Zitice* (DO I. № 65, 1879–1884, p.146; DO II. № 193, 1888, p.221).

²⁵ *Nisizi, Nizizi, Nisizi, Nikiki, Nitaze* (Szafarzyk, 2003, s. 719–720).

²⁶ *Nudzici, Nidkike, Nudhici* (DO I. № 231, 1879–1884, p. 317; Szafarzyk, 2003, s.722).

²⁷ *Neletiki, Neletici* (DO I. № 231, 1879–1884, p. 317).

²⁸ *Chutizi* (DO II. № 89, 1888, p.104; DO II. № 90, 1888, p.105), *Chuntici* (DO II. № 30, 1888, p.40), *Chutici* (Szafarzyk, 2003, s.722).

²⁹ *Quezici* (DO I. № 231, 1879–1884, p.317).

³⁰ *Scitici* (DO II. № 196, 1888, p.223), *Scitizi* (Diplomata Ottonis III. №106, 1888, p.517).

³¹ *Strupenice* (Diplomata Lotarii III. №84, 1827, p.131).

³² П. Й. Шафарик згадує також про село *Коліндяни* у Східній Галичині (нині – на Тернопільщині) та прізвище *Колединський* [Koledinskij] (Szafarzyk, 2003, s.720).

³³ *Nisane, Niseni, Nisani* (Szafarzyk, 2003, s.721–722).

політичний устрій, що вже тоді мав окремі ознаки раннього державотворення. Імовірно, це й уможливило появу на міжнародній арені князівства Девана (*Chronicon q. d. Fredegarii*, 1888, p.155) вже в перші десятиліття після приходу сербів у досліджуваний регіон (Pech, 2015, s.124). Таким чином, подальший розвиток ранньодержавних інституцій, засвідчений у розповіді про князя Цемисла і коледичів (839), базувався на давніших кланових структурах, що існували на сербських землях у два попередні століття.

Ще одним дискусійним аспектом політичного устрою сербських князівств у IX ст. є питання спадковості князівської влади. У Бертинських анналах згадано про “створення серед коледичів” нового короля після смерті Цемисла (*Annales Bertiniani*, 1883, p.23). На думку Г.Ловмянського, рішення у цьому випадку приймав народ (*Łowmiański*, 1973, s.240). З одного боку, у ситуації, що склалася на той момент у князівстві (гострий конфлікт і присутність франко-саксонського війська на сербських землях), справді, виникли умови для участі у вичі всіх коледичьких воїнів. А з другого боку, аналіз докладніших описів слов'янського вича, наприклад, уривку з “Життя Оттона Бамберзького” про народні збори у поморській Пижиці³⁴ (*Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi babenbergensis*, 1868, p.62) дає підстави стверджувати, що визначальний вплив на прийняття рішень тут мали старійшини (Ворог, 1999, s.72, 74; Leciejewicz, 1989, s.97; Черниловский, 1959, с.64). На нашу думку, можна погодитися з припущенням В. Шлєзінгера і К. Зерначка щодо обрання коледичького очільника знаттю (*Schlesinger*, 1961, s.14; *Zernack*, 1967, s.203). Щоправда, виборцями у цьому випадку були б не *primores*, а коледичькі жупани. Будучи носіями звичаєвого права³⁵ і вождями-суддями, останні повинні були мати дуже великий авторитет, який зумовлював їхні повноваження при ухваленні важливих рішень.

Варто зазначити, що у Ранньому Середньовіччі реальні вибори короля не були явищем нетиповим навіть для доволі розвинутого державного устрою. Наприклад, у 70-х роках XI ст. Віборзький ландстінг, всупереч волі покійного Свена Естрідсена, обрав королем Данії не його молодшого сина Канута (майбутнього Канута IV), а старшого – Гаральда (1076–1080) (*Thurston*, 2001, p.85; *Czapliński i Górski*, 1965, s.50). Ранньошведське право, записане бл. 1020 р., теж залишало за тінгом право обирати і відкликати короля. Останній мав присягнути на вірність усім “готам” і дати обітницю не порушувати правдивих законів їхньої землі (*Thurston*, 2001, p.85). Імовірно, у 839 р. вибір у коледичів, подібно до велетів, котрі на початку 820-х років обирали з-поміж двох синів князя Люба (*Annales regni Francorum*, 1895, p.160), обмежувався представниками одного роду (*Szrejter*, 2014, s.279; *Banaszkiewicz*, 2000, s.264; *Leciejewicz*, 1989, s.97), якому *de facto* належали *castella*. Цікаву інформацію щодо кола претендентів на трон містить давньоірландське право, котре передбачало обрання локальним королем [гí tuaithe] сина, внука або правнука одного з попередніх королів – за умови, що ці особи відповідали певним критеріям: ніколи не порушували норм звичаєвого права, не мали видимих фізичних вад і володіли належним майновим забезпеченням (*Ó Cróinín*, 2010, s.100–101, 105).

Останнім сербським князем, про якого згадується у франкських анналах, був Чистибор. З записів Рудольфа з Фульди за 857 р. довідуємося, що незадовго до цього Чистибор на певний час дав притулок одному з чеських князів, який вів боротьбу зі своїм братом Склавітагом (*Annales Fuldenses*, 1891, p.57; *Widajewicz*, 1948, s.22). Першого підтримував

³⁴ Назагал вони трактуються як різновид “племінного” вича (Ворог, 1999, s.72, 74).

³⁵ Наявність писаного права і професійних юристів у слов'ян в досліджуваний час джерела не фіксують. Натомість, відомо, що через кілька століть судовою юрисдикцією володіли саме сербські жупани (*Schlesinger*, 1961, s.29), як і родова шляхта на Помор'ї (*Procházka*, 1958b, s.118–119).

східнофранкський король Людовік Німецький, другого – моравський князь Ростислав. На думку А. Шрейтера, втручання Чистибора у чеські справи свідчить про те, що його вважали гегемоном навколишніх слов'янських земель, а таку політичну вагу міг мати лише верховний князь відновленої сербської федерації (Szrejter, 2014, s.281). Разом з тим, під 856 р. східнофранкський анналіст згадує про *сербських князів*³⁶, а не про *сербського князя*. Це означає, що, принаймні, тоді влада Чистибора обмежувалася тільки одною чи кількома сербськими областями.

Ситуація могла докорінно змінитися у 858 р. – після гіпотетичного придушення сербського виступу герцогом Тюрингії Такульфом (Szrejter, 2014, s.281). На початку року Фульдські аннали занотували намір Людовіка Німецького відправити військовий загін проти повсталіх сербів (Annales Fuldenses, 1891, p.49). Про реалізацію цього наміру не повідомляється, однак наприкінці року анналіст знову згадує про занепокоєння Людовіка Німецького і його двору можливою зрадою сербів – тепер уже через вбивство ними вірного франкам Чистибора (Annales Fuldenses, 1891, p.51). Смерть сербського князя від рук власних підданих В. Шлезінгер справедливо вважав свідченням його значних управлінських повноважень (Schlesinger, 1961, s.13), бо це вбивство вказує на конфлікт політики князя з волею загалу суспільства, а також на відсутність реальної можливості усунути Чистибора від влади в інший спосіб (наприклад, детронізувати), що було б простіше здійснити, якби влада князя була слабшою. Наявності державного апарату, підконтрольного Чистибору, не виключав і Г. Ловмянський (Łowmiański, 1973, s.241). Відносну незалежність князя від племінних інституцій, найімовірніше, забезпечували дружина і малі князівські гради, система ж влади в державі Чистибора могла бути близькою до тої, що існувала у коледичів за часів Цемисла.

У наступні десятиліття сербські князівства залишалися розрізненими, зберігаючи, ймовірно, властиву їм внутрішню організацію аж до моменту створення німецьких бургвардів. За Я. Бранкачком, остаточне політичне узалежнення сербських земель між Заале і Мюльдою відбулося не пізніше 922 / 924 р. (Brančačk, 1968, s.411). Встановлення безпосереднього німецького управління в Ельбо-Заальському межиріччі призвело до поступового зникнення племінних (чи, радше, кланових) князів (duces, primores) (Schlesinger, 1961, s.22). Одним із останніх впливових представників сербської родової знаті, на думку В. Шлезінгера, був слов'янський пан (senior) Кухавіц – очільник худицького граду Звенкау в часи Оттона I (Schlesinger, 1961, s.20). Натомість, Л. Тишкевич відносив до цієї верстви також Незана – керівника цього ж граду на момент його включення до Мерзбургської єпархії (974 р.) (Tyszkiewicz, 1981, s.128). Жупани хоч і зберегли частину давніх повноважень, однак, згідно з новим правом, нарівні з рештою слов'янського сільського населення трактувалися як літи³⁷ (Schlesinger, 1961, s.30).

Як висновок: проведені дослідження вказують на існування на початку IX ст. гетерархічного Сербського князівства, до якого входили області Ельбо-Заальського межиріччя і Сербіща. Слов'янська етніміка зберегла тут ознаки давнішого кланового

³⁶ "...*Hludowicus rex collecto exercitu per Sorabos iter faciens ducibusque eorum sibi coniunctis...*" (Annales Fuldenses, 1891, p. 47).

³⁷ Категорія напіввільного (особисто вільного, але економічно залежного) населення у ранньосередньовічному Франкському королівстві та його державах-наступниках (частково – аналог давньоримських *tributarii*). Літи зберігали суб'єктність у соціо-правових відносинах (мали право захищати свої інтереси у суді; законодавство гарантувало недоторканність їхньої особи, а в разі вбивства літа вергельд сплачувався його родині), проте були позбавлені політичних прав і земельної власності. Номінальному власнику своїх наділів вони сплачували регулярний чинш, а також додатковий податок при успадкуванні. За бажанням літи могли звільнитися від економічної залежності, однак при цьому вони втрачали усе нерухоме майно.

устрою, який свідчить про початки державотворчих процесів. Територія цього утворення співвідноситься з пізнішим *regio, que vocatur Sorbi* “Баварського географа”. Сербські *regiones* цього ж джерела тотожні клановим областям, *civitates* – жупам. З точки зору політичної антропології, кланові області еквівалентні складеним (компаудним) вождівствам, жупи – простим вождівствам, князівство Милодуха – ранньодержавному утворенню. Влада верховного князя (*rex superbis*) над очільниками кланових областей (*ceteri reges*) мала ще гегемонічний характер, а останні всередині своїх князівств володіли повноваженнями, подібними до тих, якими був наділений Милодух усередині свого. Загибель Милодуха призвела до занепаду інституції верховного князя у сербів. Натомість, кланові князівства продовжували функціонувати – одним із їх очільників був Тунгло. Держава Цемисла була значно меншою за Милодухову, але більш ієрархізованою. Порівняльний аналіз джерельних текстів показав, що трансформація системи влади тут зумовлена появою невеликих князівських фортець-градів (*castellum*) – безпечних місць постійного перебування гарнізонів князівських дружинників (“витязів”). На відміну від жупана чи князя кланової області, керівник такого граду був особою призначуваною. Ймовірно, саме завдяки таким об'єктам на підконтрольній їм території, коледичі в особі свого “короля” мали владу над сусідніми кланами. Подібний устрій був, очевидно, і в князівстві Чистибора, хоча зростання його політичної ваги в останні роки і місяці перед загибеллю могло відбуватися завдяки підтримці Людовіка Німецького. Про існування хоча б гетерархічної форми дружинної держави на землях білих сербів в останній третині IX–на початку X ст. ніщо не свідчить.

Верифікацію запропонованих положень і подальше вивчення слов'янської політичної системи у регіоні уможливають більш докладні археологічні дослідження.

Список посилань

Aimoini monachi, qui antea Annonii nomine editus est, 1567. In: *Historia Francorum Lib. V. cum indice copiosissimo, qui etiam locorum communium ac epitomes vicem supplet*. Parisiis: Wechel.

Annales Bertiniani, 1883. *Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Annales Fuldenses [sive Annales Regni Francorum Orientalis ab Einhardo, Ruodolfo, Meginhando, Fuldensibus Sehgenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscripticum continuationibus ratisbonensi et altahensibus], 1891. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Annales Mettenses Priores, 1905. Primum recognovit B. de Simson. *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Annales qui dicuntur Einhardi, 1895. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Annales regni Francorum inde ab A. 741. usque ad A. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores, 1895. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus, 1888. In: *Monumentis Germaniae Historicis. Scriptores rerum Merovingicarum, 2.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, pp.1–194.

Chronicon Moissiacense, 1826. In: *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimo. Scriptores, 1.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, pp.280–313.

Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*, 1967. In: *Corpus fontium historiae Byzantinae*, 1. Washington D. C.

Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Опис градів і земель на північ від Дунаю), 2011. In: Л. В., Войтович. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., с.49–52.

Diplomata Lotarii III. № 84, 1827. In: *Monumentis Germaniae Historicis. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae*, 8. Berolini: Apud Weidmannos, pp.130–133.

Diplomata Ottonis I. № 65, 105, 1879–1884. In: *Monumentis Germaniae Historicis. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*, 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, p.146, 189.

Diplomata Ottonis I. № 231, 1879–1884. *Monumentis Germaniae Historicis. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*, 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, pp.316–317.

Diplomata Ottonis II. № 30, 89, 90, 106, 193, 196, 1888. In: *Monumentis Germaniae Historicis. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*, 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, pp.39–40, 103–105, 220–221 223–224, 517–518.

Henry, Archdeacon of Huntingdon, 1996. In: D., Greenway, ed. and translated. *Historia Anglorum: the History of the English people*. Oxford: Clarendon Press.

Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi babenbergensis, 1868. Ex recensione Rudolphi Köpke. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Magistri Adam Bremensis, 1917. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Hrsg. von Bernhard Schmeidler. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Opis grodów i ziem z północnej strony Dunaju, 1999. W: G. Labuda, red. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań: Wydawnictwo Sorus S. C., s.56.

Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon, 1935. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ. Nova series*, 9. Berolini: Apud Weidmannos.

Titi Livi Ab urbe condita libri, 1857. Lipsiae: Officina Bernhardi Tauchnitz.

Venerabilis Baedae, 1881. *Historia ecclesiastica gentis Anglorum, historia abbatum, et Epistola ad Ecgberctum, cum Epistola Bonifacii ad Cudberthum*. Oxonii: Typographeo Clarendoniano.

Vita Hludowici imperatoris, 1829. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS*, 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, pp.604–648.

Козьма Пражский, 1962. *Чешская хроника*. Москва: Издательство Академии наук СССР.

Повесть временных лет, 1950. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

***

Banaszkiewicz, J., 2000. Tradycje dynastyczno-plemienne Słowiańszczyzny północnej. W: H., Samsonowicz, red. *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*. Kraków: Universitas, ss.261–277.

Biermann, F., 2011. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century in Mecklenburg and Pomerania. *Sprawozdania Archeologiczne*, 63, pp.149–173.

Biermann, F., 2014a. The small Early Medieval lowland ringforts in Northern Masovia and their counterparts in the northern West-Slavic territory. *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii UKSW*, 4, pp.39–49.

Biermann, F., 2014b. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen. In: P. Sikora, hrsg. *Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, s.157–195.

Bogusławski, W. a Hórnik, M., 1884. *Historija serbskeho naroda*. Budyšin: Čišćal E. M. Monse.

Bogusławski, W. J., 1861. *Rys dziejów serbo-łużyckich*. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki.

Bogusławski, W., 1889. *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.*, 2. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego.

Boroń, P., 1999. *Słowiańskie wiece plemienne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Brachmann, H.-J., 1978. *Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archaologischen Quellen*. Berlin: Akademie-Verlag.

Brankač, J., 1964. *Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Slawen zwischen Elbe-Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis zum 12. Jahrhundert*. Bautzen: VEB Domowina-Verlag.

Brankač, J., 1968. Betrachtungen zur politischen Geschichte der elbslawischen Stammesverbände im 9. Jahrhundert. In: T. Manteuffel und A. Gieysztor, hrsg. *L'Europe aux IXe–Xe siècles. Aux origines des Etats nationaux*. Varsovie: PWN, s.391–419.

Carneiro, R., 2000. Process vs. Stages: A False Dichotomy in Tracing the Rise of the State. In: N., Kradin, A., Korotayev and D., Bondarenko, eds. *Alternatives of Social Evolution*: 2nd ed. Vladivostok: Far Eastern Branch of the Russian Academy of Sciences, pp.83–94.

Currie, Th. E., Greenhill, S. J., Gray, R. D., Hasegawa, T. and Mace, R., 2010. Rise and fall of political complexity in island South-East Asia and the Pacific. *Nature*, 467, pp.801–804.

Czapliński, W. i Górski, K., 1965. *Historia Danii*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Dralle, L., 1981. *Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6 bis 10 Jahrhundert)*. Berlin: Duncker & Humblot.

Dulicz, M., 2001. *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Eichler, E., 1965. *Studien zur Frühgeschichte slawischer Mundarten zwischen Saale und Neisse*. Berlin: Akademie-Verlag.

Eyre-Todd, G., 1923. *The Highland CLANS of Scotland: Their History and Traditions*, 1. New York: D. Appleton.

Fritze, W., 1958. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 7, s.1–38.

Grimm, P., 1960. Archäologische Beiträge zur Siedlungs- und Verfassungsgeschichte der Slawen im Elb-Saalegebiet. In: H. Ludat, hrsg. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, s.15–26.

Helbig, H., 1960. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. In: H., Ludat, hrsg. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, s.27–64.

Henning, J., 2002. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe: Ereignisgeschichte – Archäologie – Dendrochronologie. In: J., Henning, hrsg. *Europa im 10. Jahrhundert: Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, s.131–146.

Herrmann, J. hrsg., 1985. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. Bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademie-Verlag.

Jeżowa, M., 1962. *Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych*. Cz. 2: *Słowotwórstwo*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo PAN.

Leciejewicz, L., 1989. *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Lemm, T., 2014. Esesfelth und der Burgenbau des 9. bis 10. Jahrhunderts in Nordelbien. In: R.-M., Weiss und A., Klammt, hrsg. *Mythos Hammaburg. Archäologische Entdeckungen zu den Anfängen Hamburgs*. Hamburg: Archäologisches Museum, s.357–376.

Line, Ph., 2007. *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*. Leiden & Boston: Brill.

Lozny, L., 2013. *Prestate Societies of the North Central European Plains, 600–900s*. New York: Springer.

Ludat, H., 1971. *An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa*. Köln–Wien: Böhlau–Verlag.

Łosiński, W., 2001. O zabudowie niektórych grodów wielecko-zachodniopomorskich typu Feldberg/Kędrzyno. W: E. Wilgocki, red. *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka*. Szczecin: RECTO, s.125–134.

Łowmiański, H., 1967. *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* T. 3. Warszawa: PWN.

Łowmiański, H., 1973. *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* T. 5. Warszawa: PWN.

Müller-Wille, M. hrsg., 1991. *Starigard / Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.

Nalepa, J., 1953. Wyprawa Franków na Wieletów w 789 r. *Slavia Antiqua*, 4, s.210–230.

Nalepa, J., 1998. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą – głównie w czasach Karola Wielkiego. *Slavia Occidentalis*, 55, s.69–91.

Ó Cróinín, D., 2010. *Irlandia średniowieczna (400–1200)*. Przekł. i red. nauk. Judyta Szaciłło. Warszawa: WUW.

Pech, E., 2015. Milzener, Lusizer und Glomaci-Daleminzer. Kontroversen zur frühen Geschichte der Sorben. *Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*, 62 (2), s.119–132.

Procházka, V., 1958a. Organizace kultu a kmenové zřízení polabsko-pobaltských Slovanů. V: J. Eisner, red. *Vznik a počátky Slovanů*. Díl 2. Praha: ČSAV, s.145–167.

Procházka, V., 1958b. Sněmovnictví a soudnictví polabsko-pobaltských Slovanů. V: J., Eisner, red. *Vznik a počátky Slovanů*. Díl 2. Praha: ČSAV, s.89–120.

Rosik, S., 2014. O “rozpoznawaniu” civitas w świecie słowiańskich plemion (tzw. Geograf Bawarski a łacińskie przekazy z XI–XII w.) Uwagi do dyskusji nad kształtowaniem się pojęcia grodu. W: K., Chrzan, K., Czaplą i S., Moździoch, red. *Funkcje grodów w*

państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej: społeczeństwo, gospodarka, ideologia. Wrocław–Głogów: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, s.37–42.

Rosignol, S., 2009. Die Burgen der Slawen in der lateinischen Quellen des 9. bis 11. Jahrhunderts. In: F. P. Biermann, hrsg. *Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum: Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 17. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Halle an der Saale, 19. bis 21. März 2007*. Langenweißbach: Beier & Beran, s.31–38.

Schlesinger, W., 1961. Die Verfassung der Sorben. In: *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, s.7–47.

Spencer, Ch., 1990. On the Tempo and Mode of State Formation: Neoevolutionism Reconsidered. *Journal of Anthropological Archaeology*, 9 (1), pp.1–30.

Szafarzyk, P., 2003. *Słowiańskie starożytności*. Posłowiami opatrzyli Tadeusz Lewaszewicz i Jerzy Strzelczyk; tł. ze słow. H. N., Bońkowski. Poznań: Wyd. PTPN.

Szrejter, A., 2014. *Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku*. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA.

Thurston, T., 2001. *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict: State Formation in the South Scandinavian Iron Age*. New York: Springer Scientific.

Turasiewicz, A., 2004. *Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164*. Kraków: Nomos.

Turchin, P. and Gavrilets, S., 2009. Evolution of Complex Hierarchical Societies. *Social Evolution & History*, 8 (2), pp.167–198.

Tyszkiewicz, L., 1981. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich. W: J., Strzelczyk, red. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, s.109–131.

Wachowski, K., 2000. *Słowiańszczyzna zachodnia*. Posłowiem zaopatrzył Gerard Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN.

Widajewicz, J., 1948. *Serbowie nadłabscy*. Kraków: L. Anczyc i Sp.

Yorke, B., 2015. *Królowie i królestwa Anglii w czasach Anglosasów 600–900*, 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Zernack, K., 1967. *Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost- und Westslaven. Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des Veče*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Апрыщенко, В. Ю., 2006. *Клановая система Горной Шотландии: традиции и модернизация*. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета.

Войтович, Л. В., 2011а. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. В: Л. В., Войтович *Галицько-волинські етуди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., с.47–72.

Войтович, Л. В., 2011б. Дискусія про ранню державу. *Княжа доба: історія і культура*, 4, с.7–16.

Мельникова, Е. А., 2011. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы). В: Е. А., Мельникова. *Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды*. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, с.15–34.

Нидерле, Л., 1956. *Славянские древности*. Пер. с чешск. Т., Ковалевой и М., Хозанова. Москва: Издательство иностранной литературы.

Ронин, В. К. и Флоря, Б. Н., 1991. Государство и общество у полабских и поморских славян. В: Г. Г., Литаврин, ред. *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.)*. Москва: Наука, с.116–137.

Санчук, Г. Э., 1987. Формирование государственности и раннефеодальной народности у сарбов. В: Г. Г., Литаврин, ред. *Этносоциальная структура раннефеодальных славянских государств и народностей*. Москва: Наука, с.97–107.

Черниловский, З. М., 1959. *Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян*. Москва: ВЮЗИ.

References

Aimoini monachi, qui antea Annonii nomine editus est, 1567. In: *Historiae Francorum Lib. V. cum indice copiosissimo, qui etiam locorum communium ac epitomes vicem supplet*. Parisiis: Wechel.

Annales Bertiniani, 1883. *Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Annales Fuldenses [sive Annales Regni Francorum Orientalis ab Einhardo, Ruodolfo, Meginhando, Fuldensibus Sehgenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscriptum continuationibus ratisbonensi et altahensibus], 1891. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Annales Mettenses Priores, 1905. Primum recognovit B. de Simson. *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Annales qui dicuntur Einhardi, 1895. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Annales regni Francorum inde ab A. 741. usque ad A. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores, 1895. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus, 1888. In: *Monumentis Germaniae Historicis. Scriptores rerum Merovingicarum, 2*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, pp.1–194.

Chronicon Moissiacense, 1826. In: *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimo. Scriptores, 1*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, pp.280–313.

Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*, 1967. In: *Corpus fontium historiae Byzantinae, 1*. Washington D. C.

Cosmas of Prague, 1962. *The chronicle of the Czechs*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (In Russian)

Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Opys hradiiv i zemel' na pivnich vid Dunaiu), 2011. In: L., Vojtovych. *Galicja-Volyn Studies*. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivs'kyj O. V., pp.49–52. (In Latin)

Description of cities and lands north of the Danube, 1999. In: G. Labuda, ed. *Old and early medieval Slavs. Anthology of written sources*. Poznań: Wydawnictwo Sorus S.C., s.56. (In Polish)

Diplomata Lotarii III. № 84, 1827. In: *Monumentis Germaniae Historicis. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae, 8*. Berolini: Apud Weidmannos, pp.130–133.

Diplomata Ottonis I. № 231, 1879–1884. *Monumentis Germaniae Historicis. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae, 1*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, pp.316–317.

Diplomata Ottonis I. № 65, 105, 1879–1884. In: *Monumentis Germaniae Historicis. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*, 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, p.146, 189.

Diplomata Ottonis II. № 30, 89, 90, 193, 196, 106, 1888. In: *Monumentis Germaniae Historicis. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*, 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, pp.39–40, 103–105, 220–221 223–224, 517–518.

Henry, Archdeacon of Huntingdon, 1996. In: D., Greenway, ed. and translated. *Historia Anglorum: the History of the English people*. Oxford: Clarendon Press.

Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi babenbergensis, 1868. Ex recensione Rudolphi Köpke. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Magistri Adam Bremensis, 1917. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Hrsg. von Bernhard Schmeidler. In: *Monumentis Germaniae Historicis. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

The Tale of Bygone Years, 1950. Moskwa–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (In Old Rus')

Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon, 1935. Hrsg. von R. Holtzmann. *MGH. SS rer. Germ. Nova series*, 9. Berolini: Apud Weidmannos.

Titi Livi Ab urbe condita libri, 1857. Lipsiae: Officina Bernhardi Tauchnitz.

Venerabilis Baedae, 1881. *Historia ecclesiastica gentis Anglorum, historia abbatum, et Epistola ad Ecgberctum, cum Epistola Bonifacii ad Cudberthum*. Oxonii: Typographeo Clarendoniano.

Vita Hludowici imperatoris, 1829. In: G. H., Pertz, ed. *Monumentis Germaniae Historicis. SS*, 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, pp.604–648.

***

Apryshchenko, V. Ju., 2006. *The Clan System of Scottish Highlands: traditions and modernization*. Rostov-na-Donu: Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta. (In Russian)

Banaszkiewicz, J., 2000. Dynastic and Tribal Traditions of the Northern Slavs. In: H., Samsonowicz, ed. *Polish Lands in the 10th Century and Their Importance in Shaping the New Map of Europe*. Kraków: Universitas, pp.261–277. (In Polish)

Biermann, F., 2011. Functions of the Large Feldberg Type Strongholds from the 8th/9th Century in Mecklenburg and Pomerania. *Sprawozdania Archeologiczne*, 63, pp.149–173. (In English)

Biermann, F., 2014a. The small Early Medieval lowland ringforts in Northern Masovia and their counterparts in the northern West-Slavic territory. *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii UKSW*, 4, pp.39–49. (In English)

Biermann, F., 2014b. Centralization Processes in the Northern Elbe Slavs. In: P. Sikora, ed. *Centralization processes and state building in early medieval East-Central Europe*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, pp.157–195. (In German)

Bogusławski, W. and Hórnik, M., 1884. *A History of the Sorbian People*. Budyšin: E. M. Monse. (In Sorbian)

Bogusławski, W. J., 1861. *Feature History of the Lusatian Sorbs*. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki. (In Polish)

Bogusławski, W., 1889. *The History of the North-West Slavs until the mid 13th century*. Vol. 2. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego. (In Polish)

Boroń, P., 1999. *Slavic Tribal Veche*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. (In Polish)

Brachmann, H.-J., 1978. *Slavic Tribes on the Elbe & Saale: Their History and Culture in the 6th –10th Centuries according to Archaeological Sources*. Berlin: Akademie-Verlag. (In German)

Brankač, J., 1964. *Studies on the Economy and Social Structure of the Slavs between the Elbe-Saale and Oder from the 9th to the 12th Century*. Bautzen: VEB Domowina-Verlag. (In German)

Brankač, J., 1968. Reflections on the Political History of the Elb-Slavic Tribes in the 9th Century. In: T., Manteuffel and A., Gieysztor, ed. *Europe in the 9th and 10th Centuries. At the Origins of National States*. Varsovie: PWN, pp.391–419. (In German)

Carneiro, R., 2000. Process vs. Stages: A False Dichotomy in Tracing the Rise of the State. In: N., Kradin, A., Korotayev and D., Bondarenko, eds. *Alternatives of Social Evolution: 2nd ed*. Vladivostok: Far Eastern Branch of the Russian Academy of Sciences, pp.83–94. (In Russian)

Chernilovskiy, Z. M., 1959. *The Early Feudal State Emergence among the Baltic Slavs*. Moskva: VJZI. (In Russian)

Currie, Th. E., Greenhill, S. J., Gray, R. D., Hasegawa, T. and Mace, R., 2010. Rise and fall of political complexity in island South-East Asia and the Pacific. *Nature*, 467, pp.801–804. (In English)

Czapliński, W. and Górski, K., 1965. *The history of Denmark*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum. (In Polish)

Dralle, L., 1981. *Slavs on Havel and Spree: Studies on the History of the Hevelli-Wilzi Principality (from 6th to 10th Century)*. Berlin: Duncker & Humblot. (In German)

Dulnicz, M., 2001. *The Formation of North-Western Slavs: an Archaeological Study*. Kraków: The Institute of Archaeology and Ethnology PAS. (In Polish)

Eichler, E., 1965. *Studies on the Early History of Slavic Dialects between Saale and Neisse*. Berlin: Akademie-Verlag. (In German)

Eyre-Todd, G., 1923. *The Highland CLANS of Scotland: Their History and Traditions*. Vol. 1. New York: D. Appleton.

Fritze, W., 1958. Observations on the Origin and Nature of the Lutician Federation. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 7, pp.1–38. (In German)

Grimm, P., 1960. Archaeological Contributions to the Settlement and Constitutional History of the Slavs in the Elbe-Saale area. In: H., Ludat, ed. *Settlement and Constitution of the Slavs between Elbe, Saale and Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, pp.15–26. (In German)

Helbig, H., 1960. The Slavic Settlement in the Sorbian Area. In: H., Ludat, ed. *Settlement and Constitution of the Slavs between Elbe, Saale and Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, pp.27–64. (In German)

Henning, J., 2002. The Slavic Settlement Area and the Ottonian Expansion East of the Elbe: Political History – Archeology – Dendrochronology. In: J., Henning, ed. *Europe in the 10th Century: Archeology of a Period of Upheaval. International Conference in Preparation of the Exhibition "Otto the Great, Magdeburg and Europe"*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, pp.131–146. (In German)

Herrmann, J. ed, 1985. *The Slavs in Germany. History and Culture of the Slavic Tribes West of the Oder and Neisse from the 6th to the 12th Century*. Berlin: Akademie-Verlag. (In German)

Jeżowa, M., 1962. *The Old Slavic Dialects of Mecklenburg in the Light of Local and Personal Names*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Publishing House PAN. (In Polish)

Leciejewicz, L., 1989. *The West Slavs. From the History of the Medieval Europe Creation*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Ossolineum. (In Polish)

Lemm, T., 2014. Esesfelth and the Castles of the 9th–10th Centuries in the Northern Elbe. In: R.-M., Weiss and A., Klammt, ed. *Mythos Hammaburg. Mythos Hammaburg – Archaeological Discoveries of Hamburg's Beginnings*. Hamburg: Archaeological Museum, pp.357–376. (In German)

Line, Ph., 2007. *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*. Leiden & Boston: Brill. (In English)

Łosiński, W., 2001. On the Construction of Some of the Weleti-West Pomeranian Castles of the Feldberg/Kędrzyno Type. In: E., Wilgocki, ed. *Instantia est mater doctrinae. The Jubilee Book Dedicated to Prof. dr hab. Władysław Filipowiak*. Szczecin: Recto, pp.125–134. (In Polish)

Łowmiański, H., 1967. *The Origins of Poland: from the History of the Slavs in the First Millennium AD*. Vol. 3. Warszawa: PWN. (In Polish)

Łowmiański, H., 1973. *The Origins of Poland: from the History of the Slavs in the First Millennium AD*. Vol. 5. Warszawa: PWN. (In Polish)

Lozny, L., 2013. *Prestate Societies of the North Central European Plains, 600–900s*. New York: Springer. (In English)

Ludat, H., 1971. *Beside the Elbe and Oder around the Year 1000. Sketches on the Politics of the Ottonian Empire and the Slavic Powers in Central Europe*. Köln–Wien: Böhlau-Verlag. (In German)

Mel'nikova, E. A., 2011. Towards the Typology of Prestate and Early State Entities in Northern and North-Eastern Europe (Statement of the Issue). In: E., A., Mel'nikova. *Old Rus' and Scandinavia: Selected Papers*. Moscow: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke, pp.15–34. (In Russian)

Müller-Wille, M. ed., 1991. *Starigard / Oldenburg. A Slavic Ruling Seat of the Early Middle Ages in East Holstein*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag. (In German)

Nalepa, J., 1953. The Franks' campaign against the Veleti in 789. *Slavia Antiqua*, 4, pp.210–230. (In Polish)

Nalepa, J., 1998. On the Issue of the Tribal Slavs upon the Middle Elbe and the Havel (Mainly at the Times of Charles the Great). *Slavia Occidentalis*, 55, pp.69–91. (In Polish)

Niederle, L., 1956. *Slavic Antiquities*. Transl. by T., Kovalieva and M., Khozanov; ed. by A. L., Monhait. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoju literatury. (In Russian)

Ó Cróinín, D., 2010. *Early Medieval Ireland (400–1200)*. Transl. and edited by J., Szaciłło. Warszawa: WUW. (In Polish)

Pech, E., 2015. Milceni, Luzici and Glomaci-Daleminci. Controversies concerning the early History of the Sorbs. *Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*, 62 (2), pp.119–132. (In German)

Procházka, V., 1958a. The Cult and Tribal Organization of the Elbe Slavs. In: J., Eisner, ed. *The Origins and Beginnings of the Slavs*. Vol. 2. Praha: Czechoslovak Academy of Sciences, pp.145–167. (In Czech)

Procházka, V., 1958b. Thing and Judiciary Organizations of the Slavs between the Elbe and Baltic Sea. In: J., Eisner, ed. *The Origins and Beginnings of the Slavs*. Vol. 2. Praha: Czechoslovak Academy of Sciences, pp.89–120. (In Czech)

Ronin, V. K. and Florya, B. N., 1991. The State and Society among the Polabian and Pomeranian Slavs. In: G. G., Litavrin, ed. *The Early Feudal States and Nations (the 6th–12th-century South and West Slavs)*. Moskva: Nauka, pp.116–137. (In Russian)

Rosik, S., 2014. About the civitas 'identification' in the world of Slavic tribes (the so-called Bavarian Geographer and Latin records from the 11th–12th centuries). Notes to the discussion on the evolution of the concept of the stronghold. In: K., Chrzan, K., Czapla i S., Mozdziuch, ed. *Functions of castles in the early Medieval Central Europe States: Society, Economy, Ideology*. Wrocław–Głogów: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, pp.37–42. (In Polish)

Rosignol, S., 2009. The Castles of the Slavs in the Latin Sources of the 9th–11th Centuries. In: F. P., Biermann, ed. *Settlement Structures and Castles in the West Slavic Region: Proceedings of the Slavonic Early History Section of the 17th Annual Meeting of the Central and East German Association for Research on Antiquity in Halle an der Saale, 19 to 21 March 2007*. Langenweißbach: Beier & Beran, pp.31–38. (In German)

Sanchuk, G. E., 1987. Formation of Statehood and Early Feudal Nationality among the Sorbs. In: G. G. Litavrin, ed. *Ethnosocial Structure of the Early Feudal Slavic States and Nationalities*. Moskva: Nauka, pp.97–107. (In Russian)

Schlesinger, W., 1961. The Constitution of the Sorbs. In: *The Central German Contributions to the German Constitutional History of the Middle Ages*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp.7–47. (In German)

Spencer, Ch., 1990. On the Tempo and Mode of State Formation: Neoevolutionism Reconsidered. *Journal of Anthropological Archaeology*, 9 (1), pp.1–30. (In English)

Szafarzyk, P., 2003. *Slavonic Antiquities*. Translated from Slovak by H. N., Bońkowski. Poznań: Publishing House of PTPN. (In Polish)

Szrejter, A., 2014. *Under the Pagan Banner. History of Thousand Wars of the Polabian Slavs from the 7th to the 12th Century*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Erica. (In Polish)

Thurston, T., 2001. *Landscapes of Power, Landscapes of Conflict: State Formation in the South Scandinavian Iron Age*. New York: Springer Scientific. (In English)

Turasiewicz, A., 2004. *The Political History of Obotrites: from the 9th Century to the Loss of Independence in the Years 1160–1164*. Kraków: Nomos. (In English)

Turchin, P. and Gavrillets, S., 2009. Evolution of Complex Hierarchical Societies. *Social Evolution & History*, 8 (2), pp.167–198. (In English)

Tyszkiewicz, L., 1981. Tribal Divisions and the Problem of Unity of the Sorbian Slavs. In: J., Strzelczyk, ed. *The Polabian Slavs between Germany and Poland. Proceedings of the Scientific Conference Organized by the Institute of History of AMU on 28–29 IV 1980*. Poznań: Adam Mickiewicz University Press, pp.109–131. (In Polish)

Wachowski, K., 2000. *The Western Slavs*. Poznań: Publishing House of PTPN. (In Polish)

Widajewicz, J., 1948. *The Elbe Serbs*. Kraków: L. Anczyc i Sp. (In Polish)

Vojtovych, L. V., 2011a. "Geographus Bavarus": an Attempt of Ethnolocalization of Population of the 9th century Central and Eastern Europe. In: Idem. *Galicia-Volyn Studies*. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivs'kyj O. V., pp.47–72. (In Ukrainian)

Vojtovych, L. V., 2011b. Discussion on the Early State. *Knyazha doba: istoriya i kul'tura*, 4, pp.7–16. (In Ukrainian)

Yorke, B., 2015. *Kings and Kingdoms of Early Anglo-Saxon England*. Translated by M., Wilk. Warszawa: PWN. (In Polish)

Zernack, K., 1967. *Urban Public Meetings of the Eastern and Western Slavs. Studies of the Historical Importance of Veche*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. (In German)

THE POLITICAL SYSTEM OF SORBIAN PRINCIPALITIES BETWEEN THE ELBE and SAALE RIVERS IN THE 9th AND EARLY 10th CENTURY

Rostyslav VATSEBA

Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine

Department of History of the Middle Ages and Byzantine Studies

e-mail: rvatseba@gmail.com

Abstract

Background: The discussed issue has been previously most deeply studied by W. Schlesinger. The political organization of the White Serbs in more general context was also considered in the works of L. A. Tyszkiewicz, J. Brankač, H. E. Sanchuk, H. Łowmiański, J. Widajewicz, K. Wachowski and W. Bogusławski. Nevertheless, the research on this topic is still of great importance, particularly because of the development of the early state theory and always existing opportunities of rethinking the interpretations of written evidence by making analogies with other early medieval European polities.

Purpose: The paper was aimed at analysing the written evidence on four Sorbian rulers: Miliduch, Tunglo, Czimislav & Čestibor, revealing the political conditions they operated in, finding out the issues of political unity and existence of high king's authority, reconstructing the nature of power institutions at the lower levels of the territorial-political structure and tracking the changes of the political system within the specified period.

Results: The author argues between the Elbe and Saale rivers the heterarchical dryht-type state existed during the reign of Miliduch (before 806). The local society of the White Serbs was of clan character, which indicates the beginnings of state formation. The Sorbian "civitates" are equal to simple chiefdoms, the particular clan regions correspond with complex chiefdoms. The high king ("rex superbis") had only hegemonic authority over the heads of the clan regions ("ceteri reges"). Later on in the 9th & early 10th century the political unity of the Sorbi region was lost, despite of presumably more hierarchical mode of government in the Colodici's principality of Czimislav (830s). The author suggests that Colodici's "castella" served as places of the high prince's dryht members ("witsessen") residence, providing the ability to control the neighbouring clans. Such a system presumably could have persisted to the times of Čestibor.

Key words: the White Serbs, the Colodici, Miliduch, Czimislav, the Elbe-Saale basin, patronymic ethnonyms, heterarchy, dryht-type state.